

**ФИЛОСОФИЯ
ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY**

FTAXP: 02.91.09

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

Спанов М.Ж.*, Оразбек Н.Б.

философ.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

магистрант. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

ТҮРКІ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ӘЛЕМДІК ФИЛОСОФИЯДАҒЫ ОРНЫ

Автор-корреспондент: meir_filosof27@mail.ru

Түйін. Бұл мақалада түркі философиясының әлемдік философия кеңістігіндегі орны мен маңыздылығы қарастырылған. Зерттеу барысында көне дәуірдегі Тәңірлік дүниетанымынан бастап ортағасырлық ойшылдар мұрасына дейінгі рухани-танымдық ілімдердің эволюциясы қарастырылады. Түркі дүниетанымының адам мен табиғаттың үйлесімді тұтастығын тануға негізделгендігі және билік пен моральдың бірлігін сақтау қағидасы көрсетіледі. Түркі философиясының тек аймақтық мәдени феномен ғана емес, бүкіләлемдік рухани мұра екендігін Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи сынды ойшылдардың еңбектері арқылы біле аламыз. Сонымен қатар, мақалада түркі философиясының қазіргі кезеңдегі жаһандық құндылықтары және бүгінгі заман талаптарымен үндестігі, жаһандық құндылықтар дағдарысы жағдайында адамзатқа жаңа рухани бағдар ұсына алатын әлеуеті атап өтіледі. Қазіргі әлемде философиялық ой-пікірдің рөлі тек академиялық салада ғана емес, әлеуметтік және мәдени өмірде де артып келеді. Түркі философиясы өзінің тарихи сабақтастығы мен рухани тереңдігі арқылы адамгершілік, әділет, толеранттылық сияқты құндылықтарды насихаттай алады. Ол қазіргі заманның күрделі мәселелерін шешуге бағытталған дүниетанымдық негіз болып, мәдениаралық диалогты дамытуға үлес қосады.

Кілт сөздер: Түркі философиясы, әлемдік философия, түркі өркениеті, жаһандық мән, Ясауи ілімі, мораль, әділет, рухани мұра, құндылықтар

MPHTI: 02.91.09

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

Спанов М.Ж.*, Оразбек Н.Б.

к.философ.н., доцент. ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

магистрант. ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

МЕСТО ТЮРКСКОЙ ФИЛОСОФИИ В МИРОВОЙ ФИЛОСОФИИ

Автор-корреспондент: meir_filosof27@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются место и значимость тюркской философии в мировом философском пространстве. В ходе исследования прослеживается эволюция духовно-познавательных учений - от древнего тенгрианского мировоззрения до наследия мыслителей средневековья. Показано, что тюркское мировоззрение основывается на понимании гармонического единства человека и природы, а также на принципе сохранения единства власти и морали. Мы можем увидеть, что тюркская философия является не просто региональным культурным феноменом, но и всемирным духовным наследием, опираясь на труды таких мыслителей, как аль-Фараби, Жусип Баласагуни и Ходжа Ахмет Ясауи. Кроме того, в статье отмечается, что тюркская философия в современный период обладает глобальными ценностями и созвучна требованиям сегодняшнего времени, а также имеет потенциал предложить человечеству новую духовную ориентацию в условиях глобального кризиса ценностей. В современном мире роль философской мысли возрастает

не только в академической сфере, но и в социальной и культурной жизни. Тюркская философия благодаря своей исторической преемственности и духовной глубине способна пропагандировать такие ценности, как гуманизм, справедливость и толерантность. Она служит мировоззренческой основой для решения сложных проблем современности и способствует развитию межкультурного диалога.

Ключевые слова: тюркская философия, мировая философия, Тюркская цивилизация, глобальное значение, учение Ясави, мораль, справедливость, духовное наследие, ценности

IRSTI: 02.91.09

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

Spanov M.Zh.*, Orazbek N.B.

candidate of Philosophical Sciences, docent. M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Master's student. M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

THE PLACE OF TURKIC PHILOSOPHY IN WORLD PHILOSOPHY

Corresponding-author: meir_filosof27@mail.ru

Abstract: This article examines the place and significance of Turkic philosophy within the global philosophical sphere. The study traces the evolution of spiritual and cognitive teachings — from the ancient Tengrian worldview to the legacy of medieval thinkers. It is shown that the Turkic worldview is based on the understanding of the harmonious unity of humans and nature, as well as on the principle of preserving the unity of power and morality. We can see that Turkic philosophy is not merely a regional cultural phenomenon but a universal spiritual heritage, as evidenced by the works of such thinkers as al-Farabi, Jusup Balasaguni, and Khoja Ahmed Yasawi. In addition, the article notes that in the modern era, Turkic philosophy embodies global values and resonates with contemporary needs, while also possessing the potential to offer humanity a new spiritual orientation amid the global crisis of values. In today's world, the role of philosophical thought is increasing not only in the academic sphere but also in social and cultural life. Owing to its historical continuity and spiritual depth, Turkic philosophy is capable of promoting values such as humanism, justice, and tolerance. It serves as a worldview foundation for addressing the complex issues of modernity and contributes to the development of intercultural dialogue.

Key words: Turkic philosophy, World philosophy, Turkic civilization, Global significance, Yasawi teaching, Morality, Justice, Spiritual heritage, Values

Кіріспе

Түркі философиясы - адам мен қоғам және әлем арасындағы өзара байланысты біртұтас жүйе ретінде қарастыратын ерекше рухани, терең дүниетанымдық жүйе. Ол тек белгілі бір халықтың ғана дүниетанымы емес, сонымен қатар әлемдік философияның құрамдас бөлігі ретінде адамзат өркениетінің рухани эволюциясына ықпал еткен ілімдер жиынтығы болып табылады. Түркі өркениеті тарих сахнасына шыққан сәттен бастап, дүниені танудың өзіндік әдісін, адамгершілік қағидаттары және табиғатпен үйлесімде өмір сүрудің мәнін қалыптастырды. Адам мен жаратылыс арасындағы үйлесімді қарым-қатынасты дәріптейтін бұл дүниетаным қазіргі замандағы экологиялық және рухани дағдарыстар арасында өзектілігін қайтадан арттырып, ерекше маңыз алып отыр. Түркі философиясының негізінде әлемдік үйлесім идеясы, мораль және әділет принциптері жатыр. Бұл құндылықтар тек жеке тұлғаның ішкі тәрбиесіне ғана емес, билік жүргізудің де рухани жауапкершілігіне бағыт береді. Адамның адамға, биліктің халыққа адалдығы - түркі өркениетінің негізгі мәдени өлшемі болған. Мұнда «құдірет күші - әділдікте» деген түсінік ежелгі кезеңнен бастап

сопылық дәстүрге дейін үзілмей жалғасқан. Осы моральдық жауапкершілік дүниені теңгерімде ұстайтын басты фактор деп танылады. Түркілік сопылық ілімдер, әсіресе Қожа Ахмет Ясауидің ілімі адамның жан дүниесін кемелдендіру арқылы қоғамдағы үйлесім мен татулыққа қол жеткізуді көздейді. Осы тұрғыдан алғанда, түркі философиясындағы аксиологиялық және де адами құндылықтарды – ізгілік пен ынтымақ, әділет, мейірім, рухани жауапкершілік секілді ұстанымдарды әлеуметтік өмірмен тығыз байланыста қарастырады.

Шығыстық мұсылман философиясының бір бұтағы болған, әлемдік философия тарихында өзіндік орны бар түркі тілдес философия, араб мұсылман философиясы мен мәдениетінен нәр алып, рухани дәстүр жалғатылған одан әрі жалғастыра түсті. Бұл рухани дәстүр жалғастығы қасиетті қазақ даласынан шыққан, кіндік қаны қазақ топырағына тамған Қорқыт ата, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Ясауи, Махмұд Қашқари, Ахмет Иүгінеки, Сүлеймен Бақырғани сынды ұлы ойшыл ғұлама философтардың есімдерімен белгілі. Олар түлкі тілінде барлық түлкі тілдес халықтардың мәдениеті мен әдебиетін, алғы философиялық ойдың іргетасын қалап шықты [1, 92].

Түркі философиясының табиғатына келсек, ол өзінің бастауында көбінесе табиғат философиясы мен өмір философиясы сипатында көрінеді. Бұл – Шығыс дүниетанымының сан қырлы палитрасындағы өзіндік ерекше, қайталанбас бояу. Бұл орайда Н.Г.Аюпов пен Ә.Н.Нысанбаевтың мына пікірі орынды: «Түркі фалсафасын қарастыра отырып, біз оның тікелей бастау көздері мен құрамдас бөліктері ретінде қытай философиясын, буддизм философиясын және зороастризм философиясын да естен шығармауымыз керек» [2, 10]

Қазіргі заманда бүкіл әлемде рухани құндылықтардың әлсіреуі, тұтынушылық көзқарастың күшеюі және адамгершілік нормалардың төмендеуі сияқты құбылыстар кең таралуда. Мұндай құбылыстар адамдарды жаңа рухани бағдар мен мән-мағына іздеуге жетелеп отыр. Осындай жағдайда түркі философиясына деген қызығушылық артып, оның әлемдік философиядағы орнына қайтадан назар аударылуда. Себебі түркі дүниетанымы адамзатқа қажет болып отырған үйлесім, әділет, сенім және рухани тұтастық идеяларын өз бойында табиғи түрде біріктіреді. Сондықтан түркілік рухани мұраны зерделеу – тек өркениеттің тарихи ескерткіші емес, сонымен қатар жаңа рухани парадигманың мүмкіндігін анықтауға бағытталған маңызды ғылыми қадам. Бұл зерттеу түркі философиясының әлемдік философиядағы орнын, өзара байланысын және қазіргі жаһандық рухани үдерістермен байланысын айқындауды мақсат етеді.

Теориялық талдау

Материалдар мен әдістер

Философия – адамның өмірдің мәні, қоғам, адамгершілік және білім туралы ойлануы мен оларды түсіндіруге тырысатын ғылым. Түркі философиясының тамыры түрік қағанаты құрылған VI ғасырдан басталып, кейінгі мың жылдар бойы үзілмей жалғасып келеді. Түркі өркениеті тарихында Ұлы Түрік қағанаты, Оғыз мемлекеті, Қараханидтер, Сельджуктер және Осман империясы сияқты қуатты мемлекеттер өмір сүрді. Әсіресе Осман империясы бірнеше құрлыққа ықпал етіп, алты ғасырдан астам уақыт бойы дүниежүзілік саясат пен мәдениетке әсер етті. Сондықтан мұндай алып өркениетте философиялық ой болмады деп айту қисынға келмейді.

Түркі философиясы - бір түбірден тараған, бірақ бүгінде түрлі елдерде өмір сүріп жатқан халықтарды біріктіретін рухани жүйе. Ол ортақ тарихты, дәстүрді, мәдениетті және дүниетанымды қамтиды. Түркі халықтарының философиясы ғасырлар бойы дамып, олардың өмір салтына, дініне және тарихи тәжірибесіне негізделді. Бұл - тек теория емес, өмірлік тәжірибеге сүйенген даналық. Түркі ойлау жүйесі әртүрлі идеяларды біріктіріп, адам мен табиғаттың, қоғам мен руханияттың үйлесімін табуға бағытталған. Сол себепті түркі философиясы адамның өзін де, әлемді де тұтастай түсінуге мүмкіндік береді.

Түркі философиясының әлемдік философиядағы орнын айқындау үшін оны тек тарихи факт ретінде ғана емес, ойлау жүйесі мен құндылықтар синтезі ретінде қарастыру қажет. Бұл дүниетанымның негізгі ерекшелігі - адам болмысын табиғи және рухани әлемнің бөлінбес бөлігі ретінде қабылдауында. Батыс философиясы көп жағдайда рационалдық танымға сүйенсе, шығыс философиясы көбіне рухани-метафизикалық шындықтарды зерделеуше бағытталған. Ал түркілік дүниетаным осы екі бағытты біріктіріп, адамгершілік құндылықтар мен табиғи үйлесімділікке негізделген тұтас парадигма қалыптастырды. Яғни, түркі философиясының тұтастығы этностардың әлеуметтік тапқа бөлінуінен немесе нәсілдік ерекшелігінен туындамайды. Түркі халықтары тарихи тұрғыдан үнді-еуропалық және монғолоидтық нәсілдердің тоғысқан кеңістігінде өмір сүргенімен, олардың рухани бірлігі биологиялық немесе этнографиялық деңгейден жоғары құбылыс болып табылады. Сол сияқты түркілік дүниетаным белгілі бір шаруашылық үлгісіне - көшпелі өмір салтына немесе отырықшы аграрлық мәдениетке ғана тән құбылыс емес. Ол діни айырмашылықтарға да тәуелді емес: исламның сан алуан бағыттарын ұстанатын, сондай-ақ шаманизм, тәңіршілік немес буддизм ықпалында болған түркі топтары да ортақ рухани негізді сақтап қалды. Саяси құрылымдардың да әркелкілігі - демократиялық немесе тоталитарлық билік формалары, автономия немесе тәуелсіз мемлекет болуы - бұл дүниетанымдық бірлікті әлсірете алған жоқ. Түркі халықтарын біріктіретін негізгі күш - олардың тілдік ортақ бастауы, тарихи жадтың сабақтастығы, фольклор мен мифологиялық архетиптердің бірлігі. Осы рухани негіздер ұжымдық сананың терең қабатында сақталып, түркі дүниесінің өзіндік мәдени кодын қалыптастырады. Сондықтан қазіргі заманда кейбір түркі халықтары сыртқы мәдени ықпалға ұшырап, өз ұлттық ерекшелігін әлсіретіп алғандай көрінгенімен, бәрібір олардың ішінде өз түп-тамырын қайта тануға, өз мәдениетіне оралуға деген табиғи ниет бар.

Мұсылман әлеміндегі философиялық ойдың дамуына түркі ойшылдарының қосқан үлесі зор. Әбу-Насыр әл-Фараби адам мен қоғам көшін әділеттілік арқылы үйлестіру идеясын негіздеді, ал Жүсіп Баласағұни биліктің этикалық жауапкершілігін басты шарт деп таныды. Қожа Ахмет Ясауи болса ішкі дүниені тазарту арқылы әлеуметтік үйлесімге қол жеткізуге болатындығын көрсетті. Бұл идеялар исламдық сопылық дәстүрмен үндесіп қана қоймай, оны түркілік моральдық-рухани мазмұнмен байытты.

Ортағасырлық түркілік философияның өмірмәндік ілімдеріндегі бақыт туралы түсініктер дәстүрлі түркілік мәдениет пен дүниетанымнан нәр алып, сусындап отырды. Сонымен бір мезгілде түркілік философия ислам ренессансының да күшті әсерін сезінді. Бұрынғы түркілік дәстүрлі мәдениеттің басты элементтері ислами құндылықтармен жымдасып бірігіп кетті. Ғылым мен білімге кеңінен жол ашатын ислам дінінің өмірге келуі ортағасырлық түркілік философияның әртүрлі бағытта дамып, әлемдік деңгейге көтеріле алуына негіз болды. Бұл дәуірде халықтың осы адамгершілік дәстүрлерін өз ойқазанында қорытып, әлемдік рухани қазынаға үлесін қосып, лайықты ұсына білген түркілік ойшылдар да аз болған жоқ.

Түркі мәдениеті мен философиясындағы рационалдық дәстүрде ХІ ғасырдың көрнекті өкілі, ғұлама ғалым «Құтты біліктей» терең философиялық мұра қалдырған Жүсіп Баласағұнның орны ерекше. Орта ғасыр философы «шығыс пантеизмінде сопылық идеологияның» концепциясын жақтады. Билікті бір қолға жинау, мемлекетті барынша орталықтандыру үшін тарихи қажеттіліктен туған туынды. Сондықтан бұл еңбекті мемлекеттік басқару саясаты, заң ережелері, халықтың мінез-құлқы мен салт-санасы, әдет-ғұрыптары негізінде барша принциптерді өз бойына жинақтаған энциклопедия деп атауға болады [3, 103 б]. Мысалы, Қорқыт ата мен әл-Фараби, Ж. Баласағұн мен М. Қашқари, Қ.А. Ясауи мен А. Иүгінеки және т. б. сонымен қатар, рухани ықпалдары қазақтың дана ақын-жырауларының, Абай мен Шәкәрімнің шығармашылықтарынан айқын көрінеді.

Қожа Ахмет Ясауи - түркі халықтарының рухани болмысын, дүниетанымдық негізін

қалыптастырған ұлы ойшыл, сопылық ілімнің көрнекті өкілі. Ол XII ғасырда өмір сүрсе де, оның ілімі мен философиялық идеялары бүгінгі түркі өркениетінің рухани тұтастығын айқындайтын мәңгілік мұраға айналды. Ясауи ислам философиясының сопылық бағытын түркілік дүниетаныммен үйлестірді.

Тәжірибелік бөлім

Түркі философиясының практикалық құндылығы мен рухани маңызын ортағасырлық және кейінгі дәуір ойшылдары да жоғары бағалаған. Мәселен, исламдану процесінің түркілік дүниетаныммен табиғи түрде астасып, өзіндік бірегей синтез қалыптастырды. Мысалы, Қожа Ахмет Ясауи сопылықты насихаттау барысында оны көшпелі менталитетке сай бейімдеді, сондықтан Ясауидің «Диуани хикметінде» исламға дейінгі рухани бейнелер – әруаққа құрмет көрініс береді. Сол секілді Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде адамның қоғаммен ғана емес, табиғатпен үйлесімді өмір сүруі негізгі қағида ретінде алынады.

Қожа Ахмет Ясауи - жалпы түркілік мәдениет кеңістігінде өзіндік ілім қалыптастырып, ойлау мәдениеті мен дүниетанымдық жүйеде исламдық құндылықтар ұстанымындағы моральдық-этикалық ғылымның үлгісін салып кеткен тарихи тұлға [4, 63].

Махмұд Қашқари түркінің тұңғыш тіл маманы, түркі тілінің оқулығын жасаған, грамматикасын түзеп, жалпы түркі әлемінің тіл өнерінің өрісін кеңейтіп, өркенін өсірген ғұлама. Түркология тарихында ол тұңғыш тарихи салыстырмалы әдісті қолданып, түркі тілдері тарихи диалектологиясының негізін салды. Оның осы тілдерді салыстырмалы түрде зерттеу тәсілі бүкіл Шығыс тілшілеріне ортақ зерттеу тәсілі ретінде өзінше бір мектеп болып қалыптасты. Түркі жұртының бай тарихы, географиялық жағдайы, әдебиеті мен өнері, этнологиялық ерекшеліктері «Диуани лұғат-ат-түркте» нақты тарихи деректілік сипатпен танылған. Ол көптеген ұлыстардың, тайпалардың тіл ерекшеліктерін саралап, түркі тілінің бітімін ежіктей түсіндіреді, тұрмыс салтын, әдет-ғұрпын баяндайды, сол кездегі бір қатар қаламгерлердің, ғұламалардың, тарихи адамдардың аттары мен өмірбаяндық деректерін, түркі халықтарының байырғы жырларын, мақал-мәтелдерін береді. Сонымен қатар ол көне дәуірдегі түркінің әлемдік қартасын жасап, онда Барсхан, Баласағұн, Тараз, Екіөгіз, Қашқардан бастап, түркі дүниесінің ежелгі шаһарларын, елді мекендерін түгел дерлік көрсетеді. Бұл ретте оны түркі жұртының тұңғыш энциклопедиялық анықтамалығы десе де болады [5, 296].

Зерттеу әдістері

Түркі философиясының даму ерекшеліктерін, әлемдік философиядағы орнын анықтау барысында ғылыми әдістер қолданылды. Мәдени-өркениеттік әдіс арқылы түркі философиясының тек теориялық ілім ретінде ғана емес, нақты тарихи тәжірибемен, тұрмыс-салтпен, дүниетанымдық дәстүрмен тығыз байланысты екендігі айқындалды. Сонымен қатар, герменевтикалық талдау тәсілі арқылы әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи сияқты ойшылдардың еңбектері мағыналық тұрғыда қайта оқылып, олардың рухани-адамгершілік тұжырымдары терең түсіндірілді. Жалпы алғанда, осы әдістерді біріктіре қолдану түркі философиясының тарихи негіздерін кеңінен ашып қана қоймай, оның қазіргі жаһандық философиялық кеңістіктегі маңызын жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді.

Түркі халықтарының дүниетанымын арнайы зерттеген ғалым О.А.Сегізбаев түркі философиясының бастапқы даму сатысы туралы пікір айтады. Оның айтуынша, ерте дәуірде түркілер әлемді тастағы суреттер (петроглифтер) және таңба-ру белгілері арқылы түсіндіруге тырысқан. Яғни, ойды жеткізудің негізгі құралы - бейне мен таңба болған. Кейінірек, орта ғасырларда бұл тәсілдің орнын сөз арқылы ой жеткізу, яғни вербалды-дискурсивтік ойлау басты. Осы кезде халықтың ауызекі тілі тек күнделікті қарым-қатынас

үшін емес, ойлау, пайымдау, философиялық тұжырым жасау құралына айналды.

Ғалым А. Қасабек түркі философиясының ерекшелігі - оның халыққа деген шынайы сүйіспеншілігі мен патриоттық рухында деп атап көрсетеді. Түркі ойшылдары әрқашан елдің болашағы, бақыты мен бірлігі үшін күресті және бұл ойларын ашық айтып, халыққа жеткізе білді. Бұл пікірлерден түркі философиясы бір сәтте толыққанды жүйе болып қалыптасты деген ой туындамайды. Дегенмен ертеден бастап түркілердің ауыз әдебиетінде, жыр-дастандарында табиғат, қоғам, адам және өмір туралы терең ойлар болған.

Түркі мәдениетінің ашықтығы оның мәдениеттермен сұхбаттастығынан және көршілес мәдениеттермен терең байланысынан көрінді. Мәдениет әлемінде «ренессанс» деп аталатын құбылыс бар және ол «қайта өрлеу», «жаңғыру» дегенді білдіреді. Гегель адамзаттың «алтын таңы», жер жүзі мәдениетінің жаңа кезеңі деп атаған ренессанс дәуірі Ортағасырлық түркі философиясында бақыт ұғымының пайымдалуы еуропаорталықтық көзқараста тек итальяндық ренессанспен байланыстырылса, швейцарлық ғалым А. Мец тұңғыш рет оны ислам дінінің пайда болып таралуы негізінде қалыптасқан мәдениетпен байланыстырды. Халифаттың құрамына енген және исламды қабылдаған барлық елдер мен халықтарда бүкіл ортағасырлар бойы өзіндік бірегей әрі біртұтас мұсылман мәдениеті салтанат құрды. VIII–XII ғасырларда Шығыста орнығып, антикалық мәдени және ғылыми-философиялық мұраны игеріп қана қоймай, оны одан ары жетілдіріп, өздері мәдениет пен әдебиет, философия мен ғылым салаларында аса ірі табыстарға жеткен бұл өркениетке түркі халықтары да орасан зор үлес қосты [6, 23].

Батыс зерттеушілерінің еңбектері де түркі философиясының маңызын көрсетеді. Мысалы, Жан-Поль Ру түркі мифологиясы мен дүниетанымының адамзат мәдениетіне қосқан үлесін жан-жақты ашса, Аннемари фон Габен көне түрік жазбаларының философиялық мазмұнын анықтап берді. Л. Гумилевтің пікірінше, түркі халықтарының рухани қуаты мен жігері олардың тарихи белсенділігін арттырып, жаңа мемлекеттер мен өркениеттердің қалыптасуына түрткі болды. Бұл ой Батыс және Шығыс ғалымдарының зерттеулерімен де ұштасады: түркі дүниетанымы тек бір этностың ішкі шеңберімен шектелмей, жалпыадамзаттық идеялар ұсынған әмбебап философиялық жүйе екенін дәлелдейді. Басқаша айтқанда, түркі философиясы әлемдің философия кеңістігінің ажырамас әрі ықпалды бөлігіне айналды.

Түркі халықтарының тарихы мен этнографиясын жүйелі түрде зерттеу XVIII ғасырдан басталады. Сол кезеңнің белгілі шығыстанушылары және саяхатшылары - И.А. Гюльденштедт, П.С.Паллас, Г.Ю. Клапрот - түркі жұрттарының тұрмысы, тілі, діні мен мәдениеті туралы құнды деректер қалдырды. Олардың еңбектерінде қарачай-балқар халықтары туралы да нақты мәліметтер молынан кездеседі.

XIX ғасырда түркология ғылымы одан әрі дамып, дербес ғылыми саланың деңгейіне жетті. Түркі әлемін зерттеуде М.А.Казем-Бек, К.К.Радлов, Е.Е.Бартольд, С.Е.Малов сынды көрнекті ғалымдар үлкен үлес қосты. Олардың еңбектері арқылы түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігі, киім үлгілері, шаруашылық ерекшеліктері және сәндік-қолданбалы өнері туралы мол мәліметтер ғылыми айналымға енді.

Нәтижелер мен талқылау

Түркі философиясы, басқа өркениеттер сияқты, тарихи қиындықтар мен әлеуметтік өзгерістер арқылы қалыптасты. Ол тек теориялық ойлау жүйесі емес, адам өмірінің мәнін, қоғамдағы рөлін, моральдық-этикалық нормаларды, табиғатпен үйлесімділікті зерттейтін тұтас философиялық тәжірибе ретінде дамыды. Қазақ даласында және кең түркілік кеңістікте философиялық ойлау жүйесі адамның рухани, мәдени және әлеуметтік өмірімен тығыз байланыста болды. Бұл жүйеде адам табиғатпен, қоғаммен және Тәңірмен үйлесімді байланыста болу принциптері негізгі мәнге ие болды, бұл принциптер бүгінгі заманға дейін өз құндылығын сақтап келеді. Түркі философиясының ерекшелігі – оны тек кітаптардан

немесе жазбаша еңбектерден іздеуге болмайды, ол халықтың ауыз әдебиеті, жыраулар поэзиясы, аңыздар, эпостар және философиялық ойлардың тұрмыстық көріністерінде көрініс тапты.

Дүниені жан-жақты түсіну, оның заңдылықтарын анықтау, таным процесін зерттеу, әлеуметтік мәселелерді сараптау - бұл сипаттар соңғы ғасырларда ғана жүйеленген. Дегенмен халық шығармашылығында табиғатқа, қоғамға деген ойлар белгілі бір жинақталған түрде кездескен. Олар кейде жүйесіз, кездейсоқ болып көрінуі мүмкін, бірақ адамның практикалық өмір тәжірибесін, халық даналығын көрсететін философиялық мәнге ие еді. Ойлау тәсілі ерекше болып, шығармалар ауыз әдебиеті арқылы сақталып, есте қалу, ұрпақтан-ұрпаққа өзгермей жету мүмкіндігімен ерекшеленді. Бұл – философия тарихында ерекше құбылыс. Әрине, ғасырлар бойы халық жинаған көп қасиеттердің бәрін көрсету мүмкін емес, біз тек негізгі бағыттарын ғана көрсетіп отырмыз.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, түркі халықтарының философиялық идеяларының тамыры тым тереңде. Түркі қағанаты кезеңінде, яғни ежелгі түркі мемлекеттері қалыптаса бастағанда, әділеттілік, билік және әлеуметтік құрылым сияқты мәселелерге қатысты алғашқы ой-тұжырымдамалар пайда болды. Бұл философиялық идеялар түрлі тарихи оқиғалар, соның ішінде соғыстар, көші-қон және мәдени алмасулардың әсерінен дамып, бірегей философиялық дәстүрді қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Әрбір тарихи оқиға философиялық ұғымдарды қайта өңдеп, бейімдеуге мүмкіндік берді, сондай-ақ, олардың дамуына және уақыттың шындықтарын көрсетуіне ықпал етті. Осылайша, тарихи контекст түркі философиясының дамуында шешуші факторға айналып, оны жаңа семантикалық қабаттар мен мағыналармен байытты [7].

Түркі философиясы жоқ деп айту қисынсыз. Тілі, діні, мәдениеті, тарихы бар, билері мен даналары бар халықтың философиясы жоқ деу мүмкін емес. Сол себепті «түркі философиясы қандай философия?» деген сұрақ туындайды. Қазақ философиясын зерттеген Ғұмар Қараш бұл сұраққа қысқаша «өмір философиясы» деп жауап береді. Т. Рысқалиевтің айтуынша, қазақ философиясынан методология, гносеология сияқты классикалық философиялық категорияларды іздеудің қажеті жоқ. Оның орнын табиғи сезім, пайымдау, интуиция басып отыр. Философияны сипаттайтын негізгі белгілер - рационалдық-теориялық жүйе, категориялар байланысы, ғылым мен методология, гносеология, онтология, идеология - қазақ философиясында таза түрде көрінбейді. Сондықтан Мұхтар Әуезов айтқандай, Абайды, Шәкәрімді, Ыбырайды немесе Ғ. Қарашты дәстүрлі философтар қатарына жатқызу әрдайым мүмкін емес. Егер осы дәстүрлі түсінікті ұстансақ, қазақ халық шығармашылығының философиялық мәнін, терең ой-толғауларын, суырып салма айтыстар мен диалогтарын философия әлемінен шығарып тастауға тура келеді. Мәселе – түркі философиясының өзіндік ерекшелігі мен сипатында жатыр, ол классикалық философия моделіне толық сәйкес келмейді, бірақ өзінің өмірлік мәні мен рухани құндылықтары арқылы ерекше орын алады.

Түркі философиясы басқаларға қарағанда қолайсыз тарихи ахуалда қалыптасты. Егер Батыс пен Ресей мәдениеттері мен өркениеттеріндегі түрлі мәдени-философиялық, типологиялық концепцияларға назар аударар болсақ (Н. Данилевский, О. Шпенглер, Э. Трельч, Н. Бердяев, К. Ясперс және т.б.), олардың еңбектерінен түркі мәдениетіне қатысты ештеңе табылмайды. Әрине, А. Тойнби еуразиялық көшпелілер мәдениетін (оның ішінде осман түріктерін) «кешеуілдеп қалып қойған өркениеттер» қатарына жатқызады, ал, С. Хантингтон пайда болып келе жатқан түркі өркениеті туралы тек тым жалпылама деректер келтіреді [8].

Яғни, түркі философиясы ұзақ уақыт бойы әлемдік ғылыми дискурс шетінде қалып, өзінің шынайы орнын ала алмаған. Алайда соңғы онжылдықтарға қарай жағдай түбегейлі өзгере бастады. Түркі өркениетінің тарихы мен дүниетанымдық негіздерін қайта қарау үрдісі күшейді. Бүгінгі зерттеушілер түркі философиясын енді тек «көшпелі мәдениеттің

бөлігі» ретінде емес, өзіндік тарихи логикасы мен терең рухани іргетасы бар дербес философиялық дәстүр ретінде қарастыруда.

Түркілердің тарихы, мәдениеті, рухани өмірінің құбылыстары жайлы жақ ашпаудың сыры түсінікті болатын, өйткені социалистік идеология жаңа қоғамдық құрылымды мүлдем жаңа негізде қала стратегиялық бағытын ұстанып, өткеннің мұрасын ескінің қалдығы деп саналы түрде лақтырып тастады. Түркі халықтарының рухани мәдениетінің өнімдерін «феодал байлардан қалған сарқыншақ» ретінде қарау басым болатын тек кейбір жағдайларда ғана халықтың ауызекі поэзиялық шығармашылығына назар аударылатын және оның өзінде партиялық, таптық тұрғыда стихиялық материализм мен диалектиканың, қоғамның кемшіліктерін сынау элементтері преформалық түрде табылып жататын [9, 8].

Қазақстандық философиялық дәстүрді зерттегенде, оның үш ірі негізін анықтауға болады: алғашқысы - исламға дейінгі көшпелі дүниетаным, оның ішінде Тәңірге сыйыну, еркіндік пен табиғатпен үйлесім идеялары; екіншісі – ислам дәуіріндегі философиялық синтез, соның ішінде Ясауи мектебі арқылы дамыған сопылық бағыт; үшіншісі - жыраулар мен Абай-Шәкәрім дәстүрі арқылы қалыптасқан моральдық және этикалық философия. Бұл үш бағыт қазақ философиялық ойының сабақтастығын, дәстүр мен инновацияның үйлесімін көрсетеді. Исламның түркілік философияға ықпалы ерекше болды: ол тек сыртқы діни жүйе ретінде қабылданған жоқ, керісінше көшпелі халықтың дәстүрлі дүниетанымымен үйлесіп, рухани әрі моральдық сабақтастықты тереңдетті. Мысалы, Қожа Ахмет Ясауи өз ілімінде сопылықты тек ислам тұрғысынан ғана емес, көшпелілердің өмірлік тәжірибесі мен рухани мұрасына сәйкестендірді. Оның «Диуани хикмет» еңбегінде исламға дейінгі кейіпкерлер мен рухани ұғымдар (ғайып-ерен, шілтен, әруақ, ата-бабалар) кездеседі, бұл философияның тарихи сабақтастықты сақтап қалғанын көрсетеді.

Ортағасырлық түркі философиясы ислам ренессансынан терең әсер алды. Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари сияқты ойшылдар ғылым мен білімге жаңа мүмкіндік беретін ислам мәдениетін өз философиялық дәстүрімен біріктірді. Әл-Фарабиде адам тәрбиесі мен қоғамның үйлесімі, адамның моральдық және интеллектуалдық дамуы басты назарда болды. Баласағұнның «Құтты білік» еңбегі адам мен табиғат үйлесімін тұрақты, алмастырылмайтын мәселе ретінде қарастырады, бұл – түркі философиясының дәстүрлі әлемдік гармония идеясының көрінісі. Қазақ философиясының кейінгі дәуірінде Абай мен Шәкәрім бұл сабақтастықты жалғастырып, адам мен қоғам, мораль мен білім арасындағы байланысты тереңдетті.

Түркі философиясын зерттеуде қолданылған әдістер де маңызды рөл атқарды. Тарихи-компаративтік әдіс арқылы түркі халықтарының мәдениетаралық байланыстарын, рухани сабақтастықты, жазба және ауызша мұралардағы ойлау ерекшеліктерін салыстыруға болады. Герменевтикалық әдіс философиялық мәтіндерді талдауда, символдар мен метафораларды түсінуде қолданылды. Сонымен қатар, феноменологиялық әдіс рухани тәжірибелерді, адам мен табиғат арасындағы үйлесімділікті зерттеуге мүмкіндік берді. Ауыз әдебиетіндегі философиялық идеяларды талдауда вербальды-дискурсивтік әдіс (Сегізбаев) маңызды құрал болды, ол мәтіндер мен ауызекі дәстүрдің мағынасын түсінуге жол ашады. Бұл әдістердің бәрі бірлесе отырып, қазақ философиясының және жалпы түркі философиясының ерекшеліктерін айқын көрсетті.

Түркі философиясының әлемдік деңгейдегі маңызы да айқын. Батыс пен Ресей философиясында түркілік мәдениет туралы деректер сирек кездессе де, қазіргі ғылыми зерттеулер оның рухани сабақтастығы, адам мен табиғат, қоғам арасындағы үйлесімділік, мораль мен әділет сияқты универсалды құндылықтарды ұсынатынын дәлелдейді. Түркілік ойлау жүйесі қазіргі жаһандық философия мен гуманизмнің құндылықтарына үйлесімді, ол адамзатқа рухани тепе-теңдік, үйлесім философиясын ұсына алады. Қазақ философиялық ойы мен руханияты бұл жүйенің қазіргі өмірде көрініс тапқан практикалық үлгісі болып табылады.

Қорытынды

Түркі философиясы – бұл тек тарихи мәдени мұра ғана емес, қазіргі заманғы рухани және әлеуметтік проблемаларды түсіндіруде де өзекті құндылықтарды ұсынатын тұтас ойлау жүйесі. Мақалада көрсетілгендей, түркі философиясының ерекшелігі оның өмірлік практикалық бағытында, адам мен табиғат, адам мен қоғам арасындағы үйлесімділікті сақтауында жатыр. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, түркі философиясы әрдайым синтетикалық сипатқа ие болды: дәстүрлі көшпелі дүниетаным, исламдық сопылық идеялар, жыраулар мектебі мен классикалық қазақ ойшылдарының шығармалары – барлығы бір-бірімен байланысып, тұтас рухани кеңістік қалыптастырған. Бұл философиялық жүйе халықтың моральдық құндылықтарын, адамгершілік пен әділеттілікті, қоғам мен табиғат арасындағы үйлесімділікті насихаттап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізілген. Сонымен қатар, ол тек қазақ қоғамында ғана емес, жалпы түркі әлемінде қалыптасып, өздігінен біртұтас мәдени-философиялық кеңістік құрды. Түркі философиясының әлемдік философиядағы орны ерекше, өйткені ол батыстық рационализм мен шығыстық руханият арасындағы көпір қызметін атқарады. Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи сияқты ойшылдардың еңбектері әлемдік философиялық парадигмада ерекше орын алып, рухани сабақтастықты қамтамасыз етті. Қазақ философиялық дәстүрі, оның ішінде Абай мен Шәкәрімнің шығармалары, қазіргі кезде де адамгершілік, мораль және әлеуметтік үйлесім идеяларын жаңаша тұрғыда көрсетуге қабілетті. Қорыта келгенде, түркі философиясы – бұл өмірдің мәнін, адамның қоғамдағы орнын, моральдық жауапкершілігін және табиғатпен үйлесімін терең түсінуге арналған тұтас философиялық жүйе.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алтаев Ж.А., Ғабитов Т.Х. Ғылым тарихы мен философиясы. Алматы. «Эверо», 2011. 458 б.
2. Тюркская философия: десять вопросов и ответов. Алматы, 2006. 142 с.
3. Петрова В.Ф., Хасанов М.Ш., Джаамбаева Б.А. Философия. Алматы, 2011. 291 б.
4. Сағатова Ә.С., Сарсенбеков Н.Ж. Философия: оқу құралы. ЖШС Лантар Трейд, 2020. 138 б.
5. Тотин Б.Қ. Философия (тұлғалар бейнесінде): оқу-әдістемелік құралы. Қостанай: «Казтипोगрафия», 2013. 2-кітап, 2-басылым. 512 б.
6. Бижанова М.А. Түркі даналығындағы бақыт метафизикасы. Жалпы редакция: З.К. Шәукенова, С.Е. Нұрмұратов. Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. 204 б.
7. Алдабек Н., Ражабов Ш. Түркі халықтарының философиясы - ұлттық мәдениеттің негізі // Turkiy xalqlar madaniyati, falsafasi, aloqalari: tarix, bugun va kelajak. International Islamic Academy of Uzbekistan, Volume 5, IIAU Conference 5, 2024. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/txmfatbk/article/download/61064/61542>
8. Ғабитов, Т. «Түркі философиясы туралы түсінік» // Электронды ресурс. – elibrary КазНУ. Қолжетімді: <https://elibrary.kaznu.kz/wp-content/uploads/2021/09/t%D2%AFrki-filos.pdf>
9. Әлемдік философиялық мұра. Т.20. «Қазіргі түркі философиясы». Алматы. «Жазушы», 2009. 512 б.

References:

1. Altaev Zh.A., Gabitov T.Kh. History and Philosophy of Science. Almaty. «Evero», 2011. 458 p.
2. Turkic Philosophy: Ten Questions and Answers. Almaty, 2006. 142 p.
3. Petrova V.F., Khasanov M.Sh., Dzhambaeva B.A. Philosophy. Almaty, 2011. 291 p.
4. Sagatova A.S., Sarsenbekov N.Zh. Philosophy: Textbook. LLP Lantar Trade, 2020. 138 p.

5. Totin B.K. Philosophy (in the Images of Personalities): Educational and Methodical Guide. Kostanay: «Kaztipografiya», 2013. Book 2, 2nd edition. 512 p.
6. Bizhanova M.A. Metaphysics of Happiness in Turkic Wisdom. General Editors: Z.K. Shaukenova, S.E. Nurmuratov. Almaty: NRC FSDI, Ministry of Education and Science of the RK, 2013. 204 p.
7. Aldabek N., Rajabov Sh. Philosophy of Turkic Peoples as the Basis of National Culture // Turkiy xalqlar madaniyati, falsafasi, aloqalari: tarix, bugun va kelajak. International Islamic Academy of Uzbekistan, Volume 5, IIAU Conference 5, 2024. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/txmfbtk/article/download/61064/61542>
8. Gabitov T. «Understanding Turkic Philosophy» // Electronic resource. – elibrary KazNU. Available at: <https://elibrary.kaznu.kz/wp-content/uploads/2021/09/t%D2%AFrki-filos.pdf>
9. World Philosophical Heritage. Vol. 20. «Contemporary Turkic Philosophy». Almaty: «Zhazushy», 2009. 512 p.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Спанов Мейірхан Жантайұлы** – философия ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Философия» кафедрасының доценті. Шымкент, Қазақстан. Тел: 8778-359-43-41 email.ru: meir_filosof27@mail.ru